

वर्गीकरण (स्वरूप; व्याख्या; आवश्यकता; प्रकार)

(Classification : Nature, Definition, Need and Kinds)

प्रास्ताविक - वर्गीकरण म्हणजे गटवारी. कोणत्याही वस्तूची, घटनांची अगर तत्वांची लक्षात ठेवण्याच्या दृष्टीने त्यामधील साम्य आणि भेदांवर आधारित गटवारी करणे म्हणजे वर्गीकरण होय. वर्गीकरण करणे ही मानवी मनाची सहजप्रवृत्ती आहे. अगदी अडाणी माणूसदेखील व्यवहारातील सोयीसाठी वर्गीकरण करतो. उदा. अन्न म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या वनस्पती, इंधन म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या वनस्पती, औषधी वनस्पती इत्यादी. आदिम संस्कृतीबरोबरच वर्गीकरणाची सुरुवात झाल्याचे दिसते. वर्गीकरणासाठी पूर्वी मुख्यतः जीवनाच्या कार्यांशी निगडित असणारे निकष वापरीत. उदा. धोकादायक मांसाहारी व मवाळ असे मांसाहारी नसलेले (शाकाहारी) प्राणी किंवा खाण्याच्या दृष्टीने चांगल्या व खाण्याच्या दृष्टीने वाईट वनस्पती वगैरे.

आपण विशिष्ट वस्तूचे वर्गीकरण करतो. म्हणजे विशिष्ट वस्तूंना भिन्न भिन्न वर्गात समाविष्ट करतो. उदा. हे झाड आहे आणि तो पक्षी आहे असे विधान आपण केले, तर पहिली वस्तू 'झाड' या वर्गात समाविष्ट आहे आणि दुसरी वस्तू 'पक्षी' या वर्गात समाविष्ट आहे, असे आपण म्हणत असतो. एखादी वस्तू एखाद्या वर्गात समाविष्ट आहे किंवा ती वस्तू त्या वर्गात मोडते, हे म्हणण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे ती वस्तू त्या वर्गाची सभासद आहे असे म्हणणे होय. तेव्हा वस्तूचे वर्गीकरण करणे म्हणजे वस्तू कोणत्या वर्गात समाविष्ट आहे किंवा मोडतात किंवा कोणत्या वर्गाच्या सभासद आहेत हे सांगणे किंवा त्यांना योग्य त्या वर्गात समाविष्ट करणे होय.

सर्वसामान्यतः वर्गीकरण करताना साम्य दर्शविणाऱ्या सर्व वस्तू वा घटना एका गटात समाविष्ट केल्या जातात तर या साम्यापासून फारकत असलेल्यांचा दुसरा गट तयार होतो. उदा. 'फुल' या गुणवैशिष्ट्यानुसार वनस्पतींचे फुले येणाऱ्या सपुष्प वनस्पती आणि फुले नसणाऱ्या अपुष्प वनस्पती हे दोन गट होतात. वर्गीकरणामध्ये वस्तूंचे, घटनांचे गट पाडले जातात. साम्य-भेद हा वर्गीकरणाचा आधार असतो.

वर्गीकरण शब्दाचा इंग्रजीत Classification हा शब्दार्थ होतो. Classification या शब्दाचा वापर सर्वप्रथम ग्रीकमध्ये झालेला आढळतो. Classis या ग्रीक शब्दापासून Classification हा शब्द निर्माण झाला आहे. रोमन साम्राज्यामध्ये समाजाला संपत्ती आणि दर्जानुसार सहा वर्गात विभागले होते व हे वर्ग दर्शविण्यासाठी Classis या शब्दाचा वापर केला जात असे.

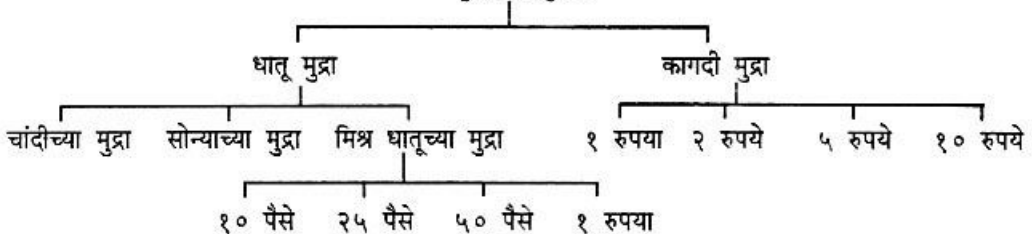
व्याख्या - कावेंथ रीडने वर्गीकरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"विशिष्ट हेतूच्या पूर्ततेसाठी वस्तू किंवा घटनांचे त्यांच्या साम्यभेदानुसार मनाने गट पाडण्याची प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेत परस्परसदृश वस्तू किंवा घटना एका वर्गात घालण्यात येतात व परस्परविसदृश वस्तू किंवा घटना वेगवेगळ्या वर्गात घालण्यात येतात."

वरील व्याख्येतील विधानावरून वर्गीकरणाची प्रक्रिया ही विशिष्ट उद्देश किंवा हेतू यावर आधारलेली असते, असे म्हणता येईल. यावरून वर्गीकरणाची सर्वसामान्य व्याख्या पुढील प्रमाणे करता येईल.

"विशिष्ट हेतूच्या पूर्ततेसाठी वस्तूंचे किंवा घटनांचे त्यांच्यातील साम्यभेदाप्रमाणे गट पाडण्याची प्रक्रिया म्हणजे वर्गीकरण होय." खालील रेखाचित्रावरून वर्गीकरणाची प्रक्रिया कशी घडते त्याची कल्पना येईल.

मुद्रा (वस्तुगट)

या रेखाचित्रावरून स्पष्ट दिसून येते की, हे वर्गीकरण कोणत्या तरी एका समान गुणधर्माच्या आधारे केले गेले आहे. यामध्ये प्रथम मुद्रा हा वस्तुगट दोन भागात मुद्रेच्या अंगभूत गुणधर्मानुसार विभाजित केला. तिचा अंगभूत गुणधर्म म्हणजे धातूपासून तयार झालेल्या मुद्रा व कागदापासून तयार झालेल्या मुद्रा. त्यापुढील विभाजन हे मुद्रेच्या मूल्याप्रमाणे केले आहे.

वर्गीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होण्यास मानसिक प्रक्रिया, हेतू व समान गुणधर्म या तीन गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता असते किंवा दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, या तीन गोष्टींशिवाय वर्गीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही.

वर्गीकरणाची प्रक्रिया ही मानसिक प्रक्रियेवर अवलंबून असते. म्हणजे अनेक वस्तूंच्या समूहातून समान गुणधर्माच्या वस्तू एका गटात आणण्यापूर्वी, व्यक्ती मनातच वस्तूमधील समान गुणधर्म प्रथम विचारात घेतो व त्या वस्तूला कोणत्या गटात ठेवावयाचे हे ठरवितो. उदा. लहान, मोठा, उंच, टेंगणा, सडपातळ अशा गुणांमुळे समानता, असमानता ओळखली जाते. परंतु हे सर्व गुणावगुण केवळ विश्लेषणाद्वारे ठरविले जातात.

वर्गीकरणाची प्रक्रिया ही कोणत्या तरी निश्चित उद्देशाने किंवा हेतूने ठरवूनच केली जाते. याहीपेक्षा निश्चित उद्देश किंवा हेतू ठरवूनच वर्गीकरण करावयाचे असते, असे म्हणणे जास्त योग्य ठरेल. एकाच वस्तू गटाचे हेतूनुसार किंवा उद्देशानुसार वेगवेगळे गट तयार केले जाऊ शकतात.

उदाहरणार्थ - वर्गातील विद्यार्थ्यांचे गट पाडणे.

पहिला हेतू - "शिष्यवृत्तीच्या परीक्षेसाठी विद्यार्थ्यांची निवड करणे."

हा हेतू समोर ठेवूनच विद्यार्थ्यांचे गट किंवा वर्ग पाडल्यास, वर्ग पाडताना विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचा विचार करावा लागतो. म्हणजेच वर्गातील जे विद्यार्थी हुशार आहेत, अशाच विद्यार्थ्यांची निवड करून इतर विद्यार्थ्यांना वगळावे लागले.

दुसरा हेतू - "खेळासाठी विद्यार्थ्यांची निवड करणे."

हा हेतू समोर ठेवूनच विद्यार्थ्यांचे गट किंवा वर्ग पाडल्यास आपण विद्यार्थ्यांच्या खेळातील नैपुण्याचा, शारीरिक क्षमतेचा विचार करून त्यांची निवड करावी लागेल व इतरांना वगळावे लागेल.

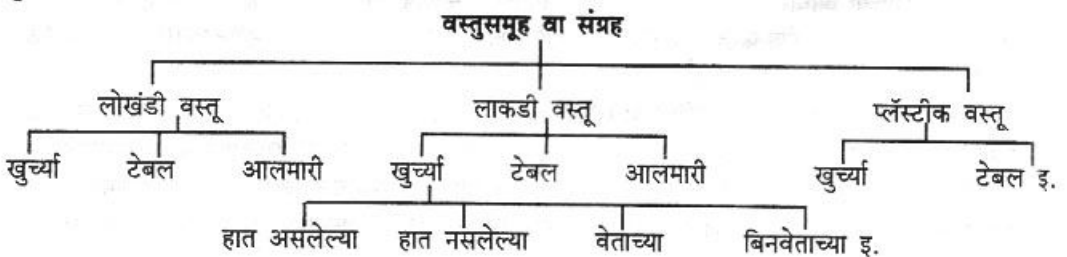
वरील उदाहरणांमध्ये विद्यार्थ्यांचे गट किंवा वर्ग पाडताना प्रत्येक वेळी हेतू निराळा आहे. परंतु वस्तुगट हा समान आहे. हेतू बदलल्यामुळे प्रत्येक वेळी गट निराळे पाडले गेले.

समान गुणधर्मावर वर्गीकरणाची प्रक्रिया अवलंबून असते. एकाच वस्तुगटातून जे गट किंवा वर्ग तयार केले जातात त्या प्रत्येक गटामध्ये किंवा वर्गामध्ये येणाऱ्या वस्तूंमध्ये समान गुणधर्म असणे आवश्यक असते.

उदाहरणार्थ - जगातील लोकांचे गट पाडल्यास ते देशाप्रमाणे पाडता येतील. कारण यामध्ये कोणत्या तरी देशाचे नागरिक असणे हा समान गुणधर्म असतो.

वर्गीकरणाची आवश्यकता - असंख्य वस्तूंच्या समूहातून अथवा संग्रहातून वर्गीकरणाद्वारे वस्तूंचे किंवा घटनांचे वर्ग वा गट पाडले जातात. याकरिता उपयुक्त ठरेल असा साम्यगुण उपयोगात आणल्या जातो. वस्तूंच्या समूहातून वस्तूंचे स्वतंत्र गट वा वर्ग मिळतात. त्यामुळे संपूर्ण वस्तू समूहातून प्रत्येक प्रकारच्या वस्तूंची संख्या निश्चितपणे त्वरित मिळते. वस्तूंची सुव्यवस्थित मांडणी करणे शक्य होते. वस्तूंची किंवा घटनांची सुव्यवस्थित मांडणी करण्यासाठी व्यवहारामध्ये वर्गीकरणाची नितांत आवश्यकता असते.

उदाहरण - "वस्तुसमूहातून किंवा संग्रहातून प्रत्येक प्रकारच्या वस्तूंची संख्या निश्चितपणे कशी मिळते हे पुढील रेखाचित्रावरून लक्षात येते."

उद्देश - वर्गीकरण करण्यामागे कोणता तरी निश्चित उद्देश असतो. तो उद्देश समोर ठेवूनच वर्गीकरण केले जाते.

वर्गीकरणाचा उपयोग

(१) "सुख्यवस्था निर्माण होते" उदाहरणादाखल पहावयाचे झाल्यास निरनिराळ्या दुकानामध्ये व्यवस्थित मांडण्यात आलेल्या वस्तू, भाजीच्या दुकानात मांडण्यात आलेली भाजी, भांड्यांच्या दुकानात त्यांच्या प्रकारानुसार केलेली त्यांची रचना. हे त्या वस्तूचे वर्गीकरण केल्यामुळेच साध्य झाले आहे.

(२) "वेळेची बचत होते" उदाहरणादाखल पाहिल्यास दुकानामध्ये व्यवस्थित मांडण्यात आलेल्या वस्तू, भाजीच्या दुकानात व्यवस्थित मांडण्यात आलेली भाजी, या व्यवस्थित केलेल्या मांडणीमुळे गिन्हाईकास त्याच्या आवडीप्रमाणे वस्तू, भाजी, भांडे निवडता येतात. परंतु तेच जर या वस्तू, भाजी, भांडे विक्रेत्याने योग्यरीत्या व्यवस्थित मांडल्या नाहीत तर त्या वस्तू किंवा भाज्यांमधून ठराविक वस्तू किंवा भाजी निवडण्यास वेळ लागेल. वेळेचा अपव्यय होईल.

वर्गीकरणाचे प्रकार

वर्गीकरणाचे (१) ज्ञान वर्गीकरण व (२) ग्रंथ वर्गीकरण असे दोन प्रकार आहेत.

(१) **ज्ञान वर्गीकरण** - ज्ञान वर्गीकरणामध्ये ज्ञानाचे वर्ग किंवा गट पाडले जातात. सर्व सजीव प्राणिमात्रांमध्ये मनुष्य हाच ज्ञान प्राप्त करू शकतो व ते दुसऱ्याला देऊ शकतो. ज्ञान प्राप्त करण्याच्या प्रक्रियेत दोन पक्ष असतात. एक पक्ष म्हणजे जिज्ञासू, म्हणजेच ज्ञान ग्रहण करणारा तर दुसरा ज्ञातव्य, म्हणजेच ज्ञान देणारा. या दोन्ही पक्षांचे संबंध प्रस्थापित झाल्यानंतरच ज्ञानाची उत्पत्ती होते.

अगदी प्राचीन काळापासून ज्ञानाचे वर्गीकरण करण्याचे प्रयत्न सतत सुरू आहेत. अनेक तत्त्ववेत्त्यांनी, शास्त्रज्ञांनी यामध्ये मोलाची भर टाकली आहे. भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी विद्येचे परा आणि अपरा असे दोन मूलभूत प्रकार मानले आहेत. प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटलपासून फ्रान्सिस बेकनपर्यंत झालेल्या पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्यांनी ज्ञानाचे वर्गीकरण निरनिराळ्या प्रकारे केले आहे.

(२) **ग्रंथ वर्गीकरण** - ग्रंथ वर्गीकरणामध्ये ग्रंथाचे वर्ग किंवा गट पाडले जातात. ग्रंथ वर्गीकरण हे एक प्रकारे ज्ञान वर्गीकरणच होय. कारण ग्रंथाचे वर्गीकरण करतेवेळी त्यातील ज्ञानाचे वर्गीकरण केले जाते. परंतु ग्रंथ हे प्रत्यक्ष वस्तू स्वरूपात असल्यामुळे या वर्गीकरणावर ग्रंथाच्या प्रत्यक्ष स्वरूपामुळे काही मर्यादा पडतात. ज्ञान वर्गीकरणामध्ये काही बदल करून ग्रंथ वर्गीकरणाची निर्मिती झालेली आहे.

नैसर्गिक व कृत्रिम वर्गीकरण (Natural and Artificial Classification) - विशिष्ट लक्षणांच्या आधारे वस्तूंच्या विभाजनाची अथवा वर्गीकरणाची क्रिया घडत असते. या लक्षणांच्या अंगभूत व बाह्यात्कारी स्वरूपामुळे नैसर्गिक आणि कृत्रिम वर्गीकरण प्रकार निर्माण झाले. जे वर्गीकरण लक्षणांच्या अंगभूत गुणधर्मांमुळे होते त्यास 'नैसर्गिक वर्गीकरण' म्हणतात. उदाहरणार्थ - टेबल, खुर्ची, आलमारी, पलंग या वस्तू लाकूड, लोखंड, प्लास्टीक इ. पदार्थापासून तयार होतात. लाकडी खुर्च्या लाकडी टेबल, लाकडी आलमारी अथवा 'लोखंडी' खुर्च्या, टेबल, आलमारी याप्रमाणे जर वस्तूंचे गट पाडले तर ते नैसर्गिक वर्गीकरण होईल. कारण या वस्तूंचे गट पाडले जातात तर या सर्व वस्तू ज्या पदार्थापासून निर्माण झाल्या ते पदार्थ आणि वस्तू एकजीव आहेत. परंतु याच वस्तूंचे वर्गीकरण हे आकार, रंग, किंमत या लक्षणांच्या आधारे केल्यास त्याला कृत्रिम वर्गीकरण म्हणावे लागेल. ही लक्षणे या वस्तूंच्या बाह्य उपाधी आहेत. कारण या वस्तू निर्माण करताना अथवा नंतरच ही लक्षणे लावली गेली आहेत. म्हणून त्यास 'कृत्रिम वर्गीकरण' म्हणतात.

सर्वसामान्य आणि विशिष्ट वर्गीकरण (General and Special Classification) - वर्गीकरणाच्या प्रक्रियेत विश्वातील सर्व वस्तू, कल्पना, विषय जमेस धरल्या जातात आणि त्या अनुषंगाने एखाद्या ज्ञान वर्गीकरणाचा अथवा ग्रंथ वर्गीकरणाचा पाया तयार केला जातो त्यास सर्वसामान्य वर्गीकरण म्हणतात. कोलन अथवा डेसिमल वर्गीकरण पद्धतींना सर्वसाधारण वर्गीकरण पद्धती एवढ्याच करता म्हणतात की, त्यांच्याद्वारे ज्ञानाच्या सर्व शाखापोशाखांचे

वर्गीकरण करता येते. याउलट ज्या वर्गीकरण पद्धतीमुळे एका विशिष्ट विषयाचेच अथवा भागाचेच वर्गीकरण करणे शक्य होते तिला विशिष्ट वर्गीकरण म्हणतात.

ज्ञान वर्गीकरण व ग्रंथ वर्गीकरणातील भेद

ज्ञान वर्गीकरण	ग्रंथ वर्गीकरण
१. मानव विचार करू लागल्यापासून ज्ञान वर्गीकरण होत आहे.	१. नजीकच्या काळात ग्रंथ वर्गीकरणाची सुरुवात झाली आहे.
२. अति प्राचीनकाळी भारतीय, ग्रीक, रोमन तत्ववेत्त्यांनी ज्ञानाचे वर्गीकरण केले आहे.	२. डॉ. मेलविन ड्युई यांनी इ.स. १८७६ मध्ये सर्वप्रथम ग्रंथाचे वर्गीकरण विषयांप्रमाणे केले व विषय दर्शविण्यासाठी क्रमवाचक अंकाचे सहाय्य घेतले.
३. वैचारिक व शाब्दिक अवस्थेपुरतेच ज्ञान वर्गीकरण मर्यादित असते.	३. ग्रंथ वर्गीकरण हे वैचारिक, शाब्दिक आणि चिन्हांकित अवस्थांवर अवलंबून असते.
४. ज्ञान वर्गीकरणाचा भर विभाजनावर असतो.	४. ग्रंथ वर्गीकरणाचा भर गट करण्याकडे असतो.
५. विश्वामध्ये जे काही अस्तित्वात असते त्यांचे गट पाडणे, विभाजन करणे हा ज्ञान वर्गीकरणाचा उद्देश आहे.	५. ग्रंथ वर्गीकरणाचा उद्देश भूत, वर्तमान आणि भविष्यकाळातील ग्रंथांचे गट पाडणे व वर्ग पाडणे हा आहे.
६. चिन्हांकनाची जरूरी नसते.	६. चिन्हांकन हा ग्रंथ वर्गीकरण प्रक्रियेचा अनिवार्य व अविभाज्य असा घटक आहे.
७. संकिर्ण वर्ग, स्वरूप वर्ग, स्वरूप विभाग वर्गांक, ग्रंथांक, संग्रहांक, निर्देश, पैलू विश्लेषण, सामान्य व विशेष विवक्त यांची ज्ञानवर्गीकरणामध्ये गरज नसते.	७. संकिर्ण वर्ग, स्वरूप वर्ग, स्वरूप विभाग, वर्गांक, ग्रंथांक, संग्रहांक, निर्देश पैलू विश्लेषण, सामान्य व विशेष विवक्त ही ग्रंथवर्गीकरणाची आवश्यक वैशिष्ट्ये आहेत.

ग्रंथ वर्गीकरण

(Book Classification)

(प्रास्ताविक, आवश्यकता, उद्देश, महत्त्व, उपयोग वैशिष्ट्ये किंवा अंगे)

प्रास्ताविक

ग्रंथ वर्गीकरणामध्ये ग्रंथांचे गट किंवा वर्ग पाडले जातात. 'ग्रंथ' या शब्दामध्ये पुस्तके, पुस्तिका, नियतकालिके तसेच इतर प्रकारची ज्ञान संग्रहित करणारी साधने यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. अशा ग्रंथांचे केलेले वर्गीकरण म्हणजे ग्रंथ वर्गीकरण. ग्रंथ हे प्रत्यक्ष वस्तू स्वरूपात असतात, म्हणूनच ग्रंथ वर्गीकरणाला 'प्रत्यक्ष वस्तूचे वर्गीकरण' असेही म्हणतात. ग्रंथालयात ग्रंथांची मांडणी कपाटात करावी लागते. कपाटामध्ये ही मांडणी प्रत्यक्ष कशी करावी हे ग्रंथ वर्गीकरणाने स्पष्ट केले जाते. शास्त्रीय स्वरूपात ग्रंथ वर्गीकरण पद्धती तयार होण्यापूर्वी ग्रंथालयात ग्रंथ हे निरनिराळ्या प्रकारे म्हणजे कालक्रमाप्रमाणे, आकारमानाप्रमाणे, दाखलनोंद क्रमांकांनुसार, लेखकांच्या नावाप्रमाणे, भाषाप्रमाणे व विषयांप्रमाणे लावली जात असत. शास्त्रीय वर्गीकरण पद्धतीनुसार ग्रंथ हे ग्रंथातील विषयांप्रमाणे लावले जातात.

आवश्यकता - ग्रंथाद्वारे प्राचीन विषय तसेच नव्याने निर्माण होणारे विषय, नव्याने निर्माण होणाऱ्या पद्धती मांडल्या जातात. विषयाविषयातील विविधता, त्यांच्यातील परस्पर संबंध यामुळे ग्रंथाग्रंथांमध्ये विविधता दिसून येते. अशा सर्व ग्रंथांची ग्रंथालयात पद्धतशीर मांडणी करणे अत्यंत आवश्यक असते व हे काम ग्रंथ वर्गीकरणाने सुव्यवस्थितपणे केले जाते.

उद्देश - ग्रंथालयामध्ये प्रत्येक ग्रंथाला निश्चित स्थान प्राप्त करून देणे म्हणजेच नवीन ग्रंथ ग्रंथालयात आल्यानंतर त्यांना कपाटामध्ये योग्य ते स्थान मिळवून देणे. यामुळे वाचकाकडून ग्रंथाची मागणी होताच ठराविक ग्रंथ कपाटानुन त्वरीत काढून देता येतात व वाचकाकडून ग्रंथ परत आल्यानंतर नेमक्या त्याच जागी ठेवला जातो. हे केवळ वर्गीकरणामुळेच शक्य झाले आहे.

डॉ. रंगनाथन यांनी ग्रंथ वर्गीकरणाचे पुढील मुख्य उद्देश सांगितले आहेत.

(१) ग्रंथालयात उपलब्ध असणाऱ्या कोणत्याही ग्रंथाची वाचकाद्वारे मागणी होताच त्या ग्रंथाचे ग्रंथालयातील स्थान त्वरित लक्षात आले पाहिजे व तो ग्रंथ वाचकास त्वरित देता आला पाहिजे.

(२) वाचकाद्वारे ग्रंथ परत आल्यानंतर तो निश्चित ठिकाणी ठेवता आला पाहिजे.

(३) ग्रंथालयात नवीन ग्रंथ आल्यानंतर त्याच विषयाशी संबंधित इतर ग्रंथांमध्ये त्यास स्थान दिले गेले पाहिजे. ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणारे सर्व प्रकारचे वाचन साहित्य वाचकांना त्वरित मिळावे या उद्देशाने अथवा हेतूने वर्गीकरण करणे आवश्यक असते / ठरते. ग्रंथालयात ग्रंथसंख्या मोठ्या प्रमाणात होताच त्यामध्ये विविधता येते. अशा वेळी ग्रंथालयाचा कारभार सुव्यवस्थित चालविण्यासाठी ग्रंथ वर्गीकरण आवश्यक व अनिवार्य ठरते.

महत्त्व - ग्रंथालयामध्ये वर्गीकरणास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, मग ते शैक्षणिक ग्रंथालय असो, सार्वजनिक ग्रंथालय असो किंवा विशेष ग्रंथालय असो, अद्ययावत ग्रंथालयाचा वर्गीकरण हा पाया आहे. ग्रंथ वर्गीकरणाने अनन्यसाधारण महत्त्व अनेक विद्वानांनी विशद केले आहे.

बर्किंग सेयर्स यांनी "ग्रंथालयाच्या संघटनेत वर्गीकरण हा महत्त्वाचा आणि मूलभूत आधार मानला जातो" असे म्हटले आहे तर **ई. सी. रिचर्डसन**च्या मतानुसार "वर्गीकरण ही ग्रंथालयशास्त्रातील सर्वोच्च कला आहे." **डब्ल्यू. एच. फिलिप्स** यांनी "वर्गीकरण हा ग्रंथपालनाचा पाया आहे" असे म्हटले आहे.

वर्गीकरणामुळे ग्रंथालयात वाचकास जो ग्रंथ हवा असेल तो तर त्वरित मिळतोच, परंतु त्याला हव्या असणाऱ्या संबंधित विषयावरील इतर ग्रंथांची माहितीसुद्धा त्वरित मिळते. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास वर्गीकरणामुळे -

(१) ग्रंथांची सुव्यवस्थितपणे मांडणी करणे शक्य होते. (२) वाचकांच्या व ग्रंथालय सेवकांच्या वेळेची बचत होते. (३) ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रहात प्रमाणबद्धता आणता येते.

उपयोग

- (१) ग्रंथांची मांडणी विषयानुसार होत असल्यामुळे वाचकांच्या व ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टीने सोपेस्कर ठरते.
- (२) समृद्ध व अद्ययावत ग्रंथांचा संग्रह तयार करण्यासाठी उपयुक्त आहे.
- (३) वर्गीकृत याद्या तयार करण्यासाठी याचा उपयोग होतो.

ग्रंथ वर्गीकरणाची वैशिष्ट्ये

ग्रंथ वर्गीकरणासाठी प्रथम ज्ञानवर्गीकरण पद्धती जशीच्या तशी वापरण्याचा प्रयत्न झाला, परंतु त्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. कारण ग्रंथामधील ज्ञान हे स्थल, काल मर्यादित असू शकते, म्हणजेच त्या ज्ञानाला स्थळ व काळाची मर्यादा असू शकते. ग्रंथाची भाषा, त्यातील विषयाच्या मांडणीचे स्वरूप, यांचा सुद्धा विचार ग्रंथ वर्गीकरणात करावा लागतो. काही ग्रंथ हे विषयापेक्षा वाङ्मय प्रकाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असतात. त्यामुळे प्रत्येक ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीच्या अंगी खालील वैशिष्ट्ये असणे आवश्यक ठरतात. यालाच ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीची अंगे असेही म्हणतात. ती खालील प्रमाणे आहेत.

- (अ) संकिर्ण वर्ग (Generalia Class) (आ) स्वरूप वर्ग (Form Class)
- (इ) स्वरूप विभाग (Form Division) (ई) चिन्हांकन (Notation)
- (उ) निर्देश (Index)

(अ) संकिर्ण वर्ग (Generalia Class)

ग्रंथाचे वर्गीकरण विषय हा साम्य गुण घेऊन केले जाते. म्हणजेच ते विषयाप्रमाणे केले जाते. परंतु सर्वच ग्रंथ हे एकाच विषयाचे असतातच असे नाही. काही ग्रंथ हे एकापेक्षा जास्त विषयांचे असतात. काहीमध्ये विविध विषय एकत्रित आले असतात. अशा ग्रंथांचे वर्गीकरण न्तर करणे अवघड असते व विषय हा साम्यगुण उपयोगात आणण्यात अडचणही येते. (उदाहरणार्थ सूची, ज्ञानकोष, नियतकालिक इत्यादीसारखे अनेक विषय समाविष्ट असलेले ग्रंथ) त्याचबरोबर अशा ग्रंथांना कोणत्याही एका विषयात वर्गीकृत करता येत नाही. कारण त्यात अंतर्भूत असलेल्या विषयांची व्याप्ती, त्याच विषयापुरती मर्यादित आहे असा समज होईल. परंतु त्याचबरोबर अशा ग्रंथांचे ग्रंथालयातील कपाटात स्थान ठरविले तर पाहिजे. याकरिता प्रत्येक ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीमध्ये संकिर्ण वर्गाची सोय केली असते. संकिर्ण वर्ग हा ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीचा अविभाज्य असा घटक आहे. संकिर्ण वर्गामुळे वर्गीकरण पद्धतीमध्ये अधिक पद्धतशीरपणा, सुबकता आणता येते. ज्ञानकोश, सूची, नियतकालिकांसारखे संकीर्ण विषयांचे (कोणत्याही एका ठराविक विशिष्ट विषयाची नसलेली) ग्रंथ कपाटावर एकत्रित लावले जातात.

द्विबिन्दू व दशांश या दोन ग्रंथ वर्गीकरणाच्या प्रमुख पद्धतीमध्ये संकिर्ण वर्ग पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

डॉ. शि. रा. रंगनाथन यांनी आपल्या द्विबिन्दू वर्गीकरण पद्धतीमध्ये संकिर्ण वर्ग हा प्रथम मुख्यवर्ग दर्शविला असून या मुख्यवर्गात संकिर्ण स्वरूपाच्या विषयांचा समावेश केला आहे. (उदा. सर्वसामान्य ग्रंथसूची, ज्ञानकोश, नियतकालिक, चरित्रसंग्रह आणि निवडक वेचे इ.)

या पद्धतीमध्ये संकिर्ण वर्ग दर्शविण्यासाठी "z" या चिन्हांचा वापर केला आहे. "z" या चिन्हांचा संकिर्ण वर्ग म्हणून वापर फक्त जेव्हा एखाद्या विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्राविषयीची माहिती एकत्रित दिलेली असून ती दर्शविण्यासाठी "z" या चिन्हास स्थळ प्रयुक्तीने विभागावे.

जसे - Indology z 44
Americana z 73 त्यासोबत

ज्यावेळेस एखादी व्यक्ती सर्व विषयांशी किंवा अनेक विषयांशी संबंधित असेल किंवा तिने त्याबाबत आपले विचार लेखनातून वा भाषणातून व्यक्त केलेले असतील तर अशा प्रसिद्ध व्यक्तीच्या (उदा. महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू इ.) लेखनाला किंवा विचारांना दर्शविण्यासाठी या चिन्हांस वर्ण प्रयुक्तीने विभागावे -

जसे - Gandhiana z G
Nehravana z N

या दोन प्रकारशिवाय "z" या मुख्यवर्गाचे विभाग आणखी एका प्रकाराने केले आहेत. संकिर्ण स्वरूपाच्या विषयास वर्गाक देते वेळी, त्या वर्गासाठी वापरण्यात आलेले चिन्ह पूर्ववर्ती सामान्य विवक्ताच्या तक्त्यामधून (मूळ पद्धत प्रकरण DN) घ्यावे लागते. या वेळेस वर्गाक तयार करताना "z" हे चिन्ह वगळावे. उदा.

1. Generalia bibliography फक्त a za नाही.
2. Generalia encyclopaedia फक्त k zk नाही.
3. Generalia periodical फक्त m zm नाही.

पूर्ववर्ती सामान्य विवक्ताचे (ACI) तक्त्यामध्ये दिलेल्या वर्गाकासमोर प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र पैलू सूत्र दिले असून त्याचा वापर करून वर्गाक तयार करावा लागतो. उदा.

1. Encyclopaedia Americana k73, M
2. Hindu Hearld m44, N
3. Illustrated weekly of India m44, M81
4. Who's who in India w44, N

डॉ. मेलविल ड्युई यांनी आपल्या दशांश वर्गीकरण पद्धतीमध्ये मुख्य संकिर्ण वर्ग 000 या चिन्हाने दर्शविला आहे. या मुख्य वर्गाचे अनुक्रमे

000	संकिर्ण मुख्यवर्ग
010	संकिर्ण ग्रंथसूची
020	ग्रंथालयशास्त्र
030	संकिर्ण ज्ञानकोश
040	
050	संकिर्ण नियतकालिक
060	संकिर्ण संस्था
070	वृत्तपत्र व्यवसाय
080	संकलित ग्रंथ
090	दुर्मिळ ग्रंथ

यांचे उपवर्ग दिले आहेत. या उपवर्गांचे विभाजन पुनः उप-उपविभागात केले आहे. जसे -

010	ग्रंथसूची
011	संकिर्ण ग्रंथसूची
012	वैयक्तिक ग्रंथसूची
013	विशिष्ट वर्गाच्या लेखकांनी लिहिलेल्या ग्रंथांची संकिर्ण ग्रंथसूची
014	अनामिक किंवा छद्मनामी ग्रंथांची संकिर्ण ग्रंथसूची
015	विशिष्ट ठिकाणची ग्रंथसूची
016	विशिष्ट विषयाची संकिर्ण ग्रंथसूची
017	सर्वसामान्य विषय तालिका
018	लेखक आणि तारखेप्रमाणे लावलेल्या तालिका
019	कोशतालिका

(आ) स्वरूप वर्ग

विषय हा साम्य गुण घेऊन ग्रंथांचे वर्गीकरण केल्यास ते सोयीचे व उपयुक्त ठरते. ग्रंथांचे विषयाप्रमाणे वर्गीकरण हा ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीचा पाया आहे. सर्वच वर्गीकरण पद्धतीमध्ये ग्रंथांचे वर्गीकरण करण्यासाठी ग्रंथांच्या विषयास

प्राधान्य दिले आहे. परंतु विषयाप्रमाणे ग्रंथांचे वर्गीकरण करताना काही ग्रंथांचे वर्गीकरण विषयाप्रमाणे करणे अशक्य होते. अशा वेळेस ते निराळ्या तऱ्हेने करणे आवश्यक व उपयुक्त ठरते तसेच वाचकांच्या दृष्टीनेसुद्धा ते सोयीचे ठरते. वाचकही अशा ग्रंथांची मागणी विषयाप्रमाणे न करता ग्रंथाच्या वाङ्मय प्रकाराप्रमाणे करतात. कारण वाङ्मयामध्ये विषयापेक्षा वाङ्मय प्रकाराला जास्त महत्त्व असते. उदाहरणार्थ - कादंबरी, कविता, नाटक इत्यादी वाङ्मय प्रकार हे कोणताही विषय प्रतिपादित करित नाहीत व वाचकही अशा ग्रंथांची मागणी करताना ठराविक कादंबरी, कविता, नाटक अशीच मागणी करतो.

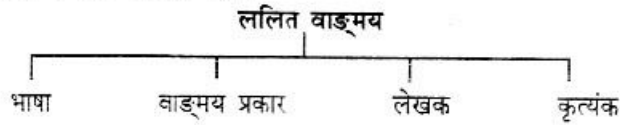
अशा ग्रंथांचे वर्गीकरण करताना ग्रंथवर्गीकरण पद्धतीमध्ये ग्रंथाच्या वाङ्मय प्रकारालाच विषय समजून वर्गीकरण करावे लागते. कारण त्या ग्रंथात कोणत्या विषयाचे प्रतिपादन केले आहे, यापेक्षा तो ग्रंथ कोणत्या स्वरूपात (वाङ्मय प्रकारात) लिहिला गेला आहे याचा विचार केला जातो. स्वरूपानुसार ग्रंथांचे वर्गीकरण होत असल्यामुळे या वर्गीला स्वरूप वर्ग म्हटले आहे. ललित वाङ्मय हा स्वरूपवर्ग आहे.

द्विविन्दू वर्गीकरण पद्धतीत ललित वाङ्मय या मुख्य वर्गाचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे केले आहे.

(१) द्विविन्दू व दशांश पद्धतीत ललित वाङ्मय या मुख्य वर्गाचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे केले आहे.

द्विविन्दू वर्गीकरण पद्धतीत ललित वाङ्मय या मुख्य वर्गाचे विभाजन भाषा, वाङ्मयप्रकार, ग्रंथकार व कृत्यंक हे चार साम्य गुण घेऊन केले आहे. हे चारही साम्य गुण अत्यंत महत्त्वाचे असल्यामुळे डॉ. रंगनाथन यांनी त्यांना ललित वाङ्मयाचे अंगभूत गुण म्हणून मानले आहे. या चारही साम्य गुणांचा व्यक्तित्व पैलू म्हणूनच विचार केला आहे. परंतु त्याचबरोबर हे चारही साम्य गुण परस्परापासून सर्वस्वी भिन्न असल्यामुळे या साम्य गुणांचा एकाच म्हणजे व्यक्तित्व पैलूत विचार करताना ते निरनिराळ्या स्तरावरील (Level) आहेत असे मानून त्यांचा क्रम उतरत्या क्रमाने लावला आहे. हे चारही व्यक्तित्व पैलू एकमेकांपासून भिन्न आहेत हे दाखविण्यासाठी संयोग चिन्हांचा वापर केला आहे. व्यक्तित्व पैलूचे संयोग चिन्ह स्वल्पविराम असल्यामुळे हे सर्व पैलू स्वल्पविराम या संयोग चिन्हाने जोडले आहे.

खालील रेखाचित्रावरून स्पष्ट कल्पना येईल.

उदा. - कालिदास शाकुन्तल

हा ग्रंथ ललित वाङ्मय विषयाचा असून तो संस्कृत भाषेत लिहिलेला आहे. तो नाटक या वाङ्मय प्रकारात लिहिला गेला आहे. कालिदास हा त्याचा लेखक आहे व शाकुन्तल नावाचे नाटक आहे.

मुख्य वर्ग + भाषा + वाङ्मय प्रकार + लेखक + कृत्यंक

0 + 15 + 2 + D + S

म्हणजेच 0, 15, 2DS असा वर्गाक तयार होईल.

द्विविन्दू वर्गीकरण पद्धतीच्या मूळ सातव्या आवृत्तीमध्ये कृत्यंक दर्शविण्यासाठी कृतीच्या (क्रमांकाचे) नावाचे आद्याक्षर दाखविण्याची सोय केली आहे. (अनुवर्ण व क्लृप्तीचा वापर करून)

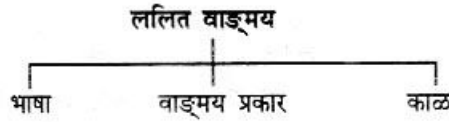
जसे - 0, 15, 2DS

ललित वाङ्मय या मुख्यवर्गाचे अशा प्रकारे केलेल्या विभाजनामुळे ग्रंथ कपाटामध्ये लावताना तो प्रथम ग्रंथाच्या भाषेप्रमाणे नंतर वाङ्मय प्रकाराप्रमाणे तर त्यानंतर लेखकाप्रमाणे व शेवटी ग्रंथाच्या कृतीप्रमाणे लावता येतात.

(२) दशांश वर्गीकरण पद्धतीत ललित वाङ्मय या मुख्य वर्गाचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे केले आहे.

दशांश वर्गीकरण पद्धतीमध्ये ललित वाङ्मय या मुख्य वर्गाचे विभाजन प्रथम भाषेप्रमाणे, नंतर वाङ्मय प्रकारानुसार व शेवटी आवश्यक असल्यास कालक्रमानुसार केले आहे.

खालील रेखाचित्रावरून स्पष्ट कल्पना येईल.

उदा. - कालिदास शाकुन्तल

हा ग्रंथ ललित वाङ्मय विषयाचा असून तो संस्कृत भाषेत लिहिलेला आहे. तो नाटक या वाङ्मय प्रकारात लिहिला गेला आहे.

मुख्य वर्ग + भाषा + वाङ्मय प्रकार

$$8 + 912 + 2 = 891.22$$

या वर्गांमध्ये 8 हा अंक मुख्यवर्ग ललित वाङ्मय दर्शवितो तर 912 हा अंक संस्कृत भाषा दर्शवितो तर 2 हा अंक नाटक हा वाङ्मय प्रकार दर्शवितो. 912 हा अंक संस्कृत भाषेचा असून तो भाषेचे तक्त्यामधून घेतला आहे.

वर्गांमध्ये काळ दाखविण्यासाठी कालदर्शक तक्ता दिला असून त्यातून कालदर्शक चिन्ह घेऊन तो वाङ्मय प्रकारानंतर दर्शविला जातो.

उदा. Urdu Poetry 1920-1940

मुख्य वर्ग + भाषा + वाङ्मय प्रकार + काळ

$$8 + 91439 + 1 + 6$$

$$= 891.43916$$

मुख्य वर्ग ललित वाङ्मय व त्याचे विभाग

800	ललित वाङ्मय/Literature
810	American Literature
820	English Literature
830	German Literature
840	French Literature
850	Italian Literature

उपविभाग

820	English Literature
821	English Poetry
822	English Drama
823	English Novel
824	English Essays

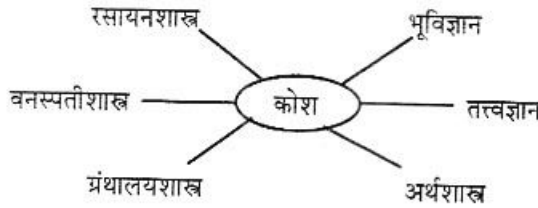
या पद्धतीमध्येसुद्धा ललित वाङ्मय या विषयाचे अशा तऱ्हेने केलेल्या विभाजनामुळे ग्रंथ कपाटात प्रथम भाषेप्रमाणे, नंतर वाङ्मय प्रकारानुसार व शेवटी कालक्रमणानुसार लावता येतात.

(इ) स्वरूप विभाग

ग्रंथांचे वर्गीकरण हे विषय हा साम्य गुण घेऊन केल्या जाते. विषय हा साम्य गुण वर्गीकरणासाठी घेतल्यामुळे एकाच विषयावरील अनेक ग्रंथांचा वर्गाक एकच राहिल. त्यामुळे नुसता विषय हा साम्य गुण घेऊन केलेले वर्गीकरण हे ग्रंथांमध्ये निराळेपण दाखविण्यास अपुरे पडते. अशावेळी ग्रंथांमध्ये मांडलेला विषय हा कोणत्या स्वरूपात मांडला आहे. हे वर्गांमध्ये दाखवावा लागतो. कारण ग्रंथांचा विषय जरी एक असेल तरी विषय मांडण्याचे स्वरूप निरनिराळे असते. काही ग्रंथांमध्ये विषयाचा इतिहास दिला असतो, तर काहीमध्ये त्या विषयाचे मूलतत्त्व मांडले गेले असते, तर काही ग्रंथ हे विषयावरील कोशाच्या स्वरूपात असतात किंवा त्या विषयाचे नियतकालिकसुद्धा असू शकते. एकाच

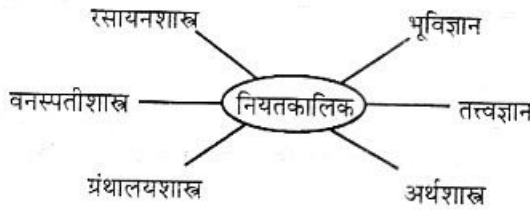
विषयाच्या ग्रंथामध्ये मांडण्यात आलेल्या त्या विषयाची निरनिराळी स्वरूपे वर्गाकामध्ये व्यक्त करणे आवश्यक असते. स्वरूप विभागाद्वारे ही सोय ग्रंथवर्गीकरण पद्धतीमध्ये केली असते. स्वरूप विभागांनाच सामान्य उपविभाग असेही म्हणतात. कारण ते एकाच अर्थाने अनेक वर्ग वा उपवर्गाला जोडता येतात. ग्रंथ वर्गीकरणाचे हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

उदा.

या रेखाचित्रामध्ये कोश हा स्वरूप विभाग वा सामान्य उपविभाग आहे व तो एकाच अर्थाने अनेक विषयांना जोडल्यास आपणास भूविज्ञानाचा कोश, तत्त्वज्ञानाचा कोश, अर्थशास्त्राचा कोश, ग्रंथालयशास्त्राचा कोश, वनस्पतीशास्त्राचा कोश व रसायनशास्त्राचा कोश इ. वर्ग तयार होतात.

उदा. २

या रेखाचित्रामध्ये नियतकालिक हा स्वरूप विभाग वा सामान्य उपविभाग असून तो एकाच अर्थाने अनेक विषयांना जोडल्यामुळे आपणास भूविज्ञानाचे नियतकालिक, तत्त्वज्ञानाचे नियतकालिक, अर्थशास्त्राचे नियतकालिक, ग्रंथालयशास्त्राचे नियतकालिक, वनस्पतीशास्त्राचे नियतकालिक व रसायनशास्त्राचे नियतकालिक इ. वर्ग तयार करता आलेत.

दशांश आणि द्विविन्दू वर्गीकरण पद्धतीमध्ये स्वरूप विभागांना अनुक्रमे Standard sub-divisions (प्रमाण उप-विभाग) व Common Isolates म्हणून संबोधिले आहे.

दशांश पद्धतीमध्ये तक्ता क्र. १ मध्ये

01	Philosophy & Theory	तत्त्वज्ञान व सिद्धांत
02	Miscellany	विविध
03	Dictionaries, Encyclopaedia	शब्दकोश, ज्ञानकोश
04	General Special	सामान्य विशिष्ट
05	Serial Publication	नियतकालिक
06	Organizations	संस्था, संघटना
07	Study & Teaching	अध्ययन व अध्यापन
08	Collection	संग्रह, वेचे, संकलन
09	Historical and Geographical treatment	ऐतिहासिक व भौगोलिक कालखंड

या प्रत्येकाचे पुन्हा पुन्हा भाग पाडून प्रमाण विभागांची संख्या वाढविली आहे. जसे -

01 तत्त्वज्ञान व सिद्धांत

0182

संख्याशास्त्र विषय पद्धती

018 अध्ययन पद्धती

0183 माहिती संकलन प्रक्रिया

द्विबिन्दू वर्गीकरण पद्धतीमध्ये स्वरूप विभागांना सामान्य विवक्तक (Common Isolates) म्हटले आहे. हे सामान्य विवक्तक २ प्रकारचे आहेत.

(१) अग्रवर्ती सामान्य विवक्तक (Anteriorising Common Isolate)

(२) परावर्ती सामान्य विवक्तक (Posteriorising Common Isolate)

अग्रवर्ती सामान्य विवक्तक ३ प्रकारचे असून परावर्ती सामान्य विवक्तकचे सुद्धा ३ प्रकार आहेत.

अग्रवर्ती सामान्य विवक्तक

(१) स्थलपैलूपूर्वी येणारे अ. सा. वि. (Before space facet)

(२) स्थानपैलूनंतर येणारे अ. सा. वि. (After space facet)

(३) कालपैलूनंतर येणारे अ. सा. वि. (After time facet)

परावर्ती सामान्य विवक्तक

(१) सामान्य व्यक्तित्व प. सा. वि. (General Personality)

(२) सामान्य पदार्थ प. सा. वि. (General Matter Property)

(३) सामान्य क्रिया प. सा. वि. (General Energy)

पद्धतीमध्ये अग्रवर्ती सामान्य विवक्ताचा स्वतंत्र तक्ता दिला आहे तसेच परावर्ती सामान्य विवक्तक म्हणून सामान्य व्यक्तित्व, सामान्य पदार्थ व सामान्य क्रिया यांचे स्वतंत्र तक्ते दिले आहे.

संयोजक चिन्ह - अग्रवर्ती सामान्य विवक्तक मुख्य विषयाला जोडताना संयोजन चिन्ह म्हणून सुलटे दुहेरी अवतरण चिन्हांचा उपयोग केला आहे.

उदा. Bibliography of Mathematics B''a

परावर्ती सामान्य विवक्तक मुख्य विषयाला जोडताना व्यक्तित्व, पदार्थ व क्रिया या पैलूसाठी वापरले जाणारे , (Comma) ; (Semi-colon) : (Colon) हीच चिन्हे संयोजन चिन्हे म्हणून वापरली जातात.

(ई) चिन्हांकन

ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीच्या पाच वैशिष्ट्यांपैकी चिन्हांकनास सर्वात महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण चिन्हांकनाशिवाय वर्गीकरण पद्धतीचा सांगाडा उभाच राहू शकत नाही. भाषेकरिता जशी लिपीची गरज असते त्याप्रमाणे वर्गीकरण पद्धतीमध्ये विषय व्यक्त करण्यासाठी चिन्हांकनाची गरज असते. दशांश वर्गीकरण पद्धतीचे जनक मेलविल ड्युई यांनी सर्वप्रथम ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीमध्ये चिन्ह म्हणून क्रमवाचक आकड्यांचा उपयोग विषय दर्शविण्यासाठी केला. निरनिराळ्या ग्रंथालयशास्त्रज्ञांनी चिन्हांकनाच्या व्याख्या सांगितल्या आहेत.

डॉ. रंगनाथन : "वर्गीकरण पद्धतीमधील वर्ग दर्शविणारी क्रमवाचक आकड्यांची पद्धत म्हणजे चिन्हांकन होय."

रिचर्डसन : "वर्गीकरण पद्धतीमधील संज्ञा व्यक्त करणारे लघुलिपी तंत्र म्हणजे चिन्हांकन होय."

सेयर्स : "चिन्हांकन ही ग्रंथवर्गीकरणाची बाह्य उपाधी आहे."

अन्य शब्दात 'पुस्तकातील विषयाचा आशय व्यक्त करणारी सांकेतिक भाषा म्हणजेच चिन्हांकन होय.'

आवश्यकता - ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीमध्ये विषय हा साम्य गुण घेऊन ग्रंथांचे वर्ग पाडले जातात. विषयाप्रमाणे ग्रंथांचे वर्ग पाडल्यास वाचकांना जास्त उपयुक्त ठरते. ग्रंथालयामध्ये ग्रंथांची मांडणी कपाटावर करावी लागते. ही मांडणी जर विषयाच्या अक्षरानुसार किंवा अनुवर्णाप्रमाणे (अर्थशास्त्र, अंकगणित, रसायनशास्त्र, पदार्थ विज्ञान इ.) केली तर एकाच विषयावरील वा संबंधित विषयावरील ग्रंथ कपाटामध्ये एकमेकाजवळ न येता सर्वत्र विखुरले जातात. (उदा. गणित, अंकगणित, भूमिती, बीजगणित, त्रिकोणमिती) यामुळे ग्रंथांची केलेली अशी मांडणी वाचकांना सोयीस्कर व उपयुक्त ठरत नाही. विषयाचा अनुवर्ण प्रत्येक वेळी लिहिण्यास वेळ लागतो तसेच वर्णानुक्रम हा सर्वांच्या परिचयाचा असेलच असे नाही. तेव्हा विषय दर्शविण्यासाठी क्रमवाचक अंकाचा वापर केला तर संख्येचा क्रम सर्वांच्या परिचयाचा तर असतोच; शिवाय तो सुलभही असतो. क्रमवाचक अंकांच्या वापरामुळे संबंधित विषय जवळ जवळ आणता येतात,

लिहिणे सहज शक्य होते, वेळेची, जागेची बचत होते. म्हणून विषय दर्शविण्यासाठी केलेला क्रमवाचक अंकाचा वापर जास्त उपयुक्त व सौख्यस्कर ठरतो.

चिन्हांकनाचे कार्य

- (१) प्रत्येक विषयाचे इतर विषयांच्या संदर्भात स्थान निश्चित करते.
- (२) विशिष्ट विषय व इतर विषयांशी असलेले संबंध दर्शविता येतात.
- (३) चिन्हांकनामुळे वर्गीकरण पद्धतीमध्ये आतिथ्यशीलता तसेच लवचिकता आणता येते.
- (४) प्रत्येक विषयाला एक कायम, निश्चित असे चिन्ह देता येते.

चिन्हांकनाचे उपयोग

- (१) वर्गीकरणाचा तक्ता (Schedule) तयार करणे सोपे जाते.
- (२) ग्रंथ कपाटामध्ये क्रमवार पद्धतीने लावणे शक्य होते.
- (३) ग्रंथाच्या विषयाचे नाव, ग्रंथाचे नाव, लेखकाचे नाव, अनेक ठिकाणी (स्पाईन लेबल, मुखपृष्ठ व तालिका पत्रावर) लिहिण्यापेक्षा चिन्हांकन लहान व संक्षिप्त स्वरूपात राहत असल्यामुळे लिहिणे सोपे, सोयीचे जाते.
- (४) चिन्हांकनामुळे मुख्य विषय, उपविषय व संबंधित विषय जवळ आणता येतात.
- (५) क्रमवाचक अंक नेहमीच्या वापरातील असल्यामुळे तसेच त्यांचे स्वरूप लहान असल्यामुळे लक्षात राहण्यास सोपे जाते.
- (६) चिन्हांकनामुळे ग्रंथाच्या विषयांचा क्रम तंत्रशुद्ध लावणे शक्य होते.

चिन्हांकनाचे प्रकार

चिन्हांकनाचे दोन प्रकार पडतात.

(१) शुद्ध चिन्हांकन आणि (२) मिश्र चिन्हांकन.

(१) **शुद्ध चिन्हांकन** - या चिन्हांकनात एकाच प्रकारच्या चिन्ह प्रकाराचा वापर केला जातो, अशा चिन्हांकनास 'शुद्ध चिन्हांकन' असे म्हणतात.

उदा. दशांश वर्गीकरण पद्धती ही शुद्ध चिन्हांकनाची पद्धत आहे. कारण त्यामध्ये एकाच चिन्हांकन प्रकाराचा म्हणजे फक्त अरेबिक अंकाचाच (१, २, ३, ४) इ. वापर केला आहे.

(२) **मिश्र चिन्हांकन** - ज्या चिन्हांकनात एकापेक्षा अधिक प्रकारच्या चिन्ह प्रकारांचा उपयोग केला जातो. अशा चिन्हांकनास 'मिश्र चिन्हांकन' असे म्हणतात.

उदा. - द्विबिन्दू वर्गीकरण पद्धती ही मिश्र चिन्हांकनाची पद्धत आहे. कारण त्यात अनेक चिन्ह प्रकारांचा म्हणजे रोमन वर्ण (स्मॉल a,b,c,d इ.) (कॅपिटल A,B,C,D इ.), अरेबिक अंक (1,2,3,4 इ.) व इतर अनेक चिन्हे (कॉमा, कोलन; इनव्हर्टेड कॉमा' डॉट. इ.) वापरली आहेत.

चिन्हांकनाची लक्षणे - चिन्हांकनाच्या सहाय्याने ग्रंथाचा विषय नमूद केला जातो. त्याच्या आधारे ग्रंथालय कर्मचाऱ्यास ग्रंथ कपाटावर लावावा लागतो किंवा कपाटावरून काढून घ्यावा लागतो. वाचकांना विषयाचा बोध व्हावा लागतो. ग्रंथाचा क्रम समजावा लागतो. यासाठी चिन्हांकनाचा वर्गीकरणात वापर करतांना काही पथ्ये पाळली पाहिजे. काही निकष विचारात घेतले पाहिजे. चिन्हांकनाचे अंगी काही गुण असावयास हवेत.

काही ग्रंथालय शास्त्रज्ञांनी प्रत्यक्ष वापर करून अनुभवाने चिन्हांकनाचे अंगी खालील लक्षणे सामान्यतः असावीत असे सुचविले आहे.

चिन्हांकनाची लक्षणे

- (१) सुबोधता (२) संक्षिप्तता (३) स्मरणसुलभता (४) आतिथ्यशीलता
- (५) लवचिकता (६) लेखनसुलभता (७) उच्चार सुलभता

(१) **सुबोधता (Simplicity)** - ज्या चिन्ह प्रकाराचा वापर वर्गीकरण पद्धतीमध्ये चिन्हांकन म्हणून केला जातो त्या चिन्ह प्रकाराला क्रमवाचक मूल्य असले पाहिजे. क्रमवाचक मूल्य असलेल्या चिन्हांचा क्रम लक्षात ठेवणे सोपे जाते.

उदा. दशांश पद्धतीमध्ये १, २, ३, ४ या क्रमवाचक अंकांचा वापर चिन्हांकन म्हणून केला जातो. द्विविन्दू पद्धतीमध्ये १, २, ३, ४ हे अंक a, b, c, d स्मॉल व A, B, C, D ही कॅपिटल अक्षरे चिन्हांकन म्हणून वापरली आहेत. या अंकांना वा वर्गांना निश्चित क्रम आहे. त्यामुळे असे चिन्हांकन लक्षात ठेवण्यास सोपे जाते.

(२) **संक्षिप्त (Brevity)** - चिन्हांकन हे संक्षिप्त असावे त्यामुळे ते लिहिण्यास व लक्षात ठेवण्यास सोपे जाते.

(३) **स्मरणसुलभता (Mnemonics)** - चिन्हांकनाचा हा विशेष महत्त्वाचा गुण आहे. चिन्हांकन लक्षात ठेवण्यास सोपे व आठवण्यास सोपे असावे. वाचकांची व ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांची सोय साधते, वेळ वाचतो, वर्गीकरण पद्धतीमध्ये काही चिन्हांकांचा वापर अनेक ठिकाणी एकाच अर्थाने केला जातो. हा वापर लक्षात राहिल असा असावा लागतो.

उदाहरणार्थ - सामान्य उपविभाग, भाषा विभाग, कालविभाग, भौगोलिक विभाग इ. चा वापर वर्गीकरण पद्धतीमध्ये एकाच अर्थाने केला जातो/असतो. चिन्हांकनाच्या अशा वापरामुळे त्यांच्या ठिकाणी स्मरणसुलभता निर्माण होते, दशांश व द्विविन्दू पद्धतीमध्ये स्मरणसुलभतेचा विचार सर्वत्र केलेला आढळतो.

(४) **आतिथ्यशीलता (Hospitality)** - हा चिन्हांकनाचा आणखी एक अत्यंत महत्त्वाचा गुण आहे, "आतिथ्यशीलता". या शब्दाचा अर्थ पाहावयाचा झाल्यास प्रथम आतिथ्य म्हणजे अतिथी, पाहुणा असा होतो. त्याचा योग्य तो समाचार घेणे, मानसन्मान करणे असा होतो. या गुणाच्या अभावी कोणतेही चिन्हांकन व त्यावर आधारित वर्गीकरण पद्धती कार्यरत होऊ शकणार नाही. कारण नवीन निर्माण होणाऱ्या विषयांना, उपविषयांना समाविष्ट करण्याची क्षमता असल्याशिवाय कोणतीही ग्रंथवर्गीकरण पद्धती अद्ययावत राहू शकणार नाही व ही अद्ययावता चिन्हांकनाद्वारेच वर्गीकरण पद्धतीमध्ये ठेवता येणे शक्य होते. म्हणून चिन्हांकनाच्या ठिकाणी आतिथ्यशीलता हा गुण असलाच पाहिजे.

(५) **लवचिकता (Flexibility)** - चिन्हांकनाचे हे सुद्धा एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. चिन्हांकन लवचिक असावे म्हणजे अस्तित्वात असलेल्या चिन्हांकांच्या क्रमात बदल न करावा लागता नवीन चिन्हे सामावून घेण्याची त्यात क्षमता असली पाहिजे.

उदा. १ ते ९ अंक पूर्णांक म्हणून वापरले तर कोणत्याही दोन सलग आकड्यांमध्ये नवीन पूर्णांक समाविष्ट करणे शक्य होत नाही. परंतु ते दशांश अपूर्णांक म्हणून घेतल्यास कोणत्याही दोन आकड्यांमध्ये अनेक अपूर्णांक आवश्यकतेनुसार समाविष्ट करता येतील. जसे - २ व ३ आकड्यांमध्ये २.१, २.२, २.११, २.१२, २.१११, २.२२१ याप्रमाणे.

(६) **लेखनसुलभता** - चिन्हांकन लेखन सुलभ असावे. म्हणजे ते लिहावयास सुलभ, सुस्पष्ट असले पाहिजे.

(७) **उच्चारसुलभता** - चिन्हांकन हे उच्चारण्यास सुलभ असले पाहिजे.

(३) निर्देश

वर्गीकरण पद्धतीच्या तक्त्यात समाविष्ट केले गेलेले विषय नेमके सापडावेत म्हणून विषयांच्या संज्ञा व त्या व्यक्त करणारी चिन्हे, यांची विषयांच्या संज्ञाच्या अनुवर्णक्रमाने तयार केलेली यादी म्हणजे निर्देश होय.

आवश्यकता - वर्गीकरण पद्धतीमध्ये तयार केलेले तक्ते विषयांच्या चिन्हांकांच्या क्रमाने तयार केलेले असतात. त्यामुळे वर्गीकरणाचे ज्ञान नसल्यास हा क्रम समजणे शक्य नसते. परंतु ज्या विषयाचा वर्गीक पाहिजे त्याचा शोध घेणे आवश्यक असते. याकरिता विषयांच्या संज्ञाची व त्या व्यक्त करणाऱ्या चिन्हांकी अनुवर्णक्रमाने यादी तयार केली जाते. अनुवर्णाचा क्रम सर्वांच्या माहितीचा असतो. त्यामुळे नेमक्या पाहिजे असलेल्या विषयासाठी कोणते चिन्ह वर्गीकरण पद्धतीमध्ये दिले आहे त्याचा बोध होतो. वर्गीकरणकारासाठी एक पूरक साधन म्हणून निर्देशाची आवश्यकता असतेच.

उपयोग

(१) वर्गीकरणाचे एक पूरक साधन म्हणून निर्देशाचा वापर सोयीचा असतो.

(२) निर्देशामुळे वाचकांना सुद्धा विषयाचा वर्गीक शोधण्यास बराच उपयोग होतो.

प्रकार - निर्देशाचे दोन प्रकार आहेत.

(१) विनिर्दिष्ट (Specific), (२) सापेक्ष (Relative).

(१) **विनिर्दिष्ट निर्देश** - विनिर्दिष्ट म्हणजे विशिष्ट या निर्देशामध्ये एका विषयासाठी एकच नोंद केलेली असते.

यामध्ये त्याच्या संबंधित विषयांचा उल्लेख नसतो. विषय-वर्गीकरण पद्धतीमध्ये विनिर्दिष्ट निर्देशाचा वापर केला आहे.

विषय वर्गीकरण

Ecology E 016

Eggs F 601

फायदे- तोटे

फायदे - या प्रकारचा निर्देश हा सुटसुटीत असून आकाराने लहान असतो. एका विषयासाठी एकेक नोंद असल्यामुळे गोंधळण्याची शक्यता कमी असते.

तोटे - संबंधित विषय एकमेकांपासून दूर जातात.

(२) **सापेक्ष निर्देश** - सापेक्ष म्हणजे संबंधित. याच्या अर्थाप्रमाणे या निर्देशामध्ये मूळ विषयाशी निगडित असणाऱ्या सर्व संबंधित विषयांच्या नोंदी समाविष्ट केलेल्या असतात. निर्देशामधील नोंदी, निर्देशामध्ये दर्शविलेला प्रत्येक विषय तक्त्यामध्ये कोणकोणत्या ठिकाणी आला आहे त्या सर्व जागा दर्शवितात. या प्रकारच्या निर्देशाच्या वापरामुळे प्रत्येक विषयाच्या वर्गीकरणाच्या तक्त्यामधील सर्व जागा समजू शकते. या निर्देशाद्वारे एखाद्या विषयाचे सर्व ज्ञान शाखातील सापेक्ष वा संबंधित स्थान दर्शविता येते. यामध्ये वर्गीकरण पद्धतीच्या तक्त्यामध्ये वापरलेल्या विषयांच्या संज्ञा व त्यांचे संबंधित शब्द अनुवर्णक्रमाने लावलेले असतात.

उदाहरणार्थ -

(1) Egg -birds	598.233
Cookry	641.665
Nutrition	641.10
Production	636.5

(2) Finance	
departments	
Pub. admin.	350.02
Central govts	351.02
U.S. govts	
Jedual	353.2
States	353.922
Spec-States	353.97-99
Others	354

याप्रमाणे.

फायदे तोटे

फायदे - (१) अनुवर्णक्रमामुळे विषय पहावयास सोपा असतो. (२) प्रत्येक विषयासाठी संबंधित विषयांचा संदर्भ दर्शविला असून त्याचे चिन्हांकन ही दर्शविले असते. (३) एकाच विषयाच्या निरनिराळ्या बाजू निरनिराळ्या प्रकारे वर्गीकृत होण्याची शक्यता कमी असते. (४) एकाच विषयाच्या निरनिराळ्या बाजू दर्शविलेल्या असतात. त्यामुळे विषयाची निश्चितता येते.

तोटे - (१) एकाच विषयाच्या अनेक बाजू दर्शविल्यामुळे गोंधळ निर्माण होऊ शकतो.